

Politická kultura – teoretický koncept a výzkum*

ZDENKA VAJDOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Political Culture – Theoretical Concept and Research

Abstract: The text deals with the history and the genesis of the term „political culture“. The author refers extensively to the book *Civic Culture* written by Almond and Verba as a classical theoretical and empirical study. Current studies, which focus on defining post-communist regimes maintaining and developing democracies exploiting the term of political culture as a data organising concept, illustrate the topicality of the concept. Some examples of Czech surveys of political culture are briefly introduced. The text could serve as an introduction to the theoretical concept of political culture in the Czech sociological environment and in view of contemporary empirical research on political culture in the Czech society.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 339-351)

Z historie pojmu politická kultura

Budeme-li sledovat Almondův [Almond 1980] výklad historie pojmu politická kultura, resp. změna politické kultury, budeme sledovat historii jednoho z nejsilnějších témat klasické literatury. Souvislost strukturálních a performančních charakteristik společností s postoji, hodnotami, politickou socializací a politickým chováním jejích členů zmiňují v analytických nebo aforistických formulacích Platón, Aristotelés, Machiavelli, Montesquieu, Rousseau i Tocqueville. Osvícenství a liberální teorie 17.-19. století byly zásadně teoriemi politické kultury a politické socializace. Sociologie, která se v 19. století začala rozvíjet, spolehlivě rozeznávala důležitost subjektivních proměnných pro vysvětlení politických jevů: Saint Simon, Comte, Marx, Durkheim, Pareto a hlavně Weber. Závaznost subjektivních proměnných lze vidět v tom, že typy politické autority Maxe Webera jsou subjektivní kategorie; difference mezi politickými systémy jsou odvozeny od subjektivních kategorií; typologie politických stran je založena na subjektivních důvodech ať členství nebo podpory straně. To všechno významně ovlivnilo teorie rozvoje a modernizace, které se berou v potaz při výzkumu politické kultury. Pokračovatelem Webera je T. Parsons v tom smyslu, že jeho kategorie jako specifická, univerzalismus, cílová motivace a afektivní neutralita jsou z Weberovy pozice interpretovatelné jako vlastnosti racionální kultury a struktury, zatímco opozitní kategorie jako aspekty tradicionality.²

*) Text byl zpracován v souvislosti s výzkumným projektem „Politická kultura lokálních společenství“, podpořeným grantem GA ČR 408/93/1084.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Zdenka Vajdová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 235, fax (02) 24 22 02 78, e-mail local@site.cas.cz

1) V originálním textu je slovo polity, kterému rozumíme takto: jakákoliv komunita, žijící pod organizovaným systémem vlády.

2) Jde o kategorie rozptýlenost, partikularismus, askripce a afektivita.

Dalším intelektuálním proudem, který vešel do konceptualizace politické kultury a jejího výzkumu byla podle Almonda [1980: 12] sociální psychologie; v citované práci je disciplína popsána jako „úsilí porozumět a vysvětlit, jak a proč jsou postoje a chování individuí podmíněny a ovlivněny přítomností a působením jiných individuí a sociálních uskupení“.³ V této souvislosti zmiňuje Almond jako vlivné studie výzkum *Autoritářská osobnost* (Adorno et al.) a *Americký voják* (Stouffer et al.); první kombinující metody a teorie psychologie, sociologie a psychoanalýzy, druhá rozvíjející metody a teorii sociální psychologie. Lazarsfeldovy výzkumy volebních preferencí v termínech demografických charakteristik, postojových vzorců a otevřenosti komunikaci zanechaly rovněž svůj vliv na studie formování politických postojů. Almond ještě konstatuje vliv psychoantropologie, která se pokoušela vysvětlit odstíny politické kultury socializací v dětství, nevědomými motivacemi a psychologickými mechanismy.

Avšak za katalyzátor a motor konceptualizace a výzkumu politické kultury v 60. letech považuje Almond [1980: 15] „novou výzkumnou technologii – survey“ (dotazníkové šetření) a rozvoj statistické analýzy dat.

Politická kultura tak představuje v sociologii poměrně otevřený koncept, ale o jeho podstatě existuje více méně souladné mínění. Široce se užívá Almond-Verbovo vymezení [Almond, Verba 1963: 14-17]: politická kultura společnosti se vztahuje k politickému systému, jak je internalizován v poznání, cítění a hodnocení členů této společnosti; koncept je operacionalizován skrze politické orientace k politickým objektům; pak charakterizovat politickou kulturu národa znamená určit frekvence různých druhů kognitivních, emotivních a evaluativních orientací

- vůči politickému systému obecně (např. státu, kde poznávací a hodnotící aspekt je vyjadřován jako „malý či velký“, „slabý či silný“, a systém vlády jako „demokratický či konstituční či socialistický“; cítění pak zahrnuje patriotismus nebo odcizení);
- vůči politickým a administrativním procesům jako vstupním a výstupním aspektům politického systému (u každého aspektu lze rozlišit strukturu či role – legislativa, exekutiva, byrokracie, dále nositelé těchto rolí a samotná politika či rozhodování);
- a vůči sobě jako politickému aktéru.⁴

Almond a Verba v citované práci pak popisují *tři základní typy politické kultury*, které mají ve svém základu koncepty a kategorie Weberovy a Parsonsovy:

- parochiální; lze ji najít ve společnostech kmenových a v takových lokálních komunitách, kde neexistují specializované politické role;
- subjektivní či poddanská, charakterizovaná vysokou frekvencí orientací vůči diferencovanému politickému systému a jeho výstupním aspektům či administrativní stránce systému, orientace vůči sobě jako politickému aktéru dosahují nuly; jde o pasivní vztah vůči politickému systému;

³) Základní jednotky, které sociální psychologie užívá jako prvky explanace, jsou instinkt, zvyk, sentiment a postoj. Nelze na tomto místě aspoň nepřipomenout jméno Norberta Eliase a jeho figurativní sociologii, jejímž východiskem je „individuum ve figuraci s ostatními individui a sociálními uskupeními“ [Elias 1978].

⁴) Chceme-li pak mluvit o politické kultuře lokálního společenství, to zde znamená specifikaci ve smyslu určení populace, na kterou se distribuce politických orientací vztahuje, a politický systém je zde určen především jako lokální politický systém: instituce veřejné správy na lokální úrovni, politické strany a další organizace občanů, prostředky komunikace.

- participativní, charakterizovaná jasnou orientací jednotlivců na politický systém, na jeho politické i administrativní struktury, a orientací jednotlivce na vlastní aktivní roli v systému.

Sám pojem *občanská kultura* je založen na následujících představách [Almond, Verba 1963: 21-25]): Politická kultura může či nemusí být kongruentní, může či nemusí být v souladu s politickou strukturou. A je kongruentní tam, „...kde poznání vzhledem k politickému systému je převážně správné či odpovídající, kde cítění a hodnocení jsou spíše pozitivní.“ Obecně lze vzájemně přiřadit, resp. lze považovat za kongruentní: parochiální politickou kulturu a tradiční komunitní politickou strukturu; subjektivní-poddanskou politickou kulturu a centralizovaný autoritativní systém; konečně participativní politickou kulturu a demokratickou politickou strukturu. Kongruence je pak charakterizována jako silná, převládá-li v postojích důvěra, oddanost, loajalita (allegiance), nebo jako slabá, převládá-li lhostejnost (apathy); inkongruence je pak charakterizována odcizením (alienation). Je nezbytné připomenout, že jde především o procesy; politické systémy se mění, stav kongruence není trvalý, většina politických systémů stále mění do určité míry svou formu.

Podle Almonda a Verby [1963: 32 an.] lze rozlišit další typy politické kultury – smíšené, charakterizované hojným současným zastoupením frekvencí postojů, které byly nejfrekventovanější v již dříve zmíněných „čistých“ typech politické kultury. Almond a Verba pak určují občanskou kulturu takto: je to smíšená politická kultura, v níž se participativní orientace kombinují s poddanskými a parochiálními orientacemi; nikoliv, že by je nahrazovaly. „Jednotlivec se stává účastníkem politického procesu, aniž by odložil své poddanské či parochiální orientace“ (...) „jsou kongruentní s participativní orientací“, a sice v tom smyslu, že neparticipativní, více tradiční orientace omezují, usměrňují jednotlivcovu zaujetí vůči politice do rozumných mezí. Vedle postojů nakloněných participaci v politickém systému hrají neméně důležitou roli nepolitické postoje, jako jsou důvěra k ostatním lidem a společenská participace obecně. „Zachování těchto tradičnějších postojů a jejich spojení s participativními orientacemi vede k rovnovážné politické kultuře, kde politická aktivita, zapojení se a racionalita existují, ale jsou vyváženy pasivitou, tradicí a respektováním parochiálních hodnot.“ Pro udržení demokratických institucí politického systému je tento typ kultury považován za rozhodující. Vzájemný vztah postojů a politického chování prokázali autoři (1) ve vzájemném vztahu schopnosti porozumět politice, pocitu schopnosti ovlivnit politiku a faktické zkušenosti s jejím ovlivněním, (2) ve vzájemném vztahu pocitu politické kompetence, politické participace a pozitivní podpory politického systému a (3) ve vzájemném vztahu mezi obecnou důvěrou v lidi a schopností spolupracovat v politice.⁵

Kritika vytykala studii *Civic Culture* především to, že imputuje kauzální vztah mezi kulturou a strukturou s tím, že první produkuje druhé. Almond považuje tuto kritiku za nesprávnou [Almond 1980: 29] a tvrdí, že ve studii je koncept politické kultury chápán i jako závislá, i jako nezávislá proměnná, jako příčina, ale i jako důsledek.

⁵) Empirickými daty studie *The Civic Culture* bylo 5000 rozhovorů v pěti státech (USA, Velká Británie, NSR, Itálie, Mexiko). Zjištění převažujících typů politické kultury a srovnání bylo cílem studie. Studie [Almond, Verba 1963] se stala zdrojem poučení pro každého, kdo se v této oblasti angažoval. „Je to jedna z nejcitovanějších studií 60. let“ [Wiater 1980: 105]. Přístup aplikovaný ve studii ovlivnil vědce po celém světě.

Ale pozdržme se ještě u historie konceptu politická kultura [Almond 1980], neboť ta naznačuje, za jakých společenských situací se dostává koncept politické kultury do středu pozornosti. Byl to kolaps evropských kontinentálních demokracií – Francie, Itálie a Německo a nárůst totalitních hnutí po druhé světové válce, který vzbudil novou vlnu úvah a teoretických spekulací o podmínkách stability demokracie. Říká se, že nestabilita demokracie a kolaps režimů byly důsledkem masové společnosti, která vznikla jako vedlejší produkt procesů industrializace, urbanizace a demokratizace; rozpad sociálních vazeb a sociální organizace v masové společnosti ji činí náchylnou k podřízení se demagogickému vedení a autoritářskému hnutí.⁶ Pluralistická teorie, která byla v této souvislosti vypracována, má hodně společného s tradicí smíšené vlády (trochu oligarchie, trochu demokracie už doporučuje Aristoteles) a teorií občanské kultury právě v důrazu na vyškolené elity, na integraci jednotlivců do společenských struktur. Z pluralistické hypotézy vyplývala role zájmových skupin, které formulovaly zájmy a potřeby různých sociálních skupin. Role spočívala v tom, že se jednak utvářela zdatná zájmová elita, a jednak možnosti redukovat intenzitu zájmů jejich rozptýlením. Od realizace doporučení vyplývajících z pluralistické hypotézy se pak očekávalo potlačení důsledků masové společnosti.⁷

V adaptaci pojmu politická, resp. občanská kultura pro potřeby empirických šetření lze u různých autorů pozorovat různě kladený důraz. Zrekapitulujme si podle toho, jak informuje Almond [1980]. Almond zdůraznil ve studii *Civic Culture* [Almond, Verba 1963] politické vědomosti a dovednosti, citové a hodnotové orientace vůči politickému systému jako celku, vůči sobě jako účastníku politických procesů, vůči politickým stranám a volbám atp. Verba [Pye, Verba 1966] definoval důležité dimenze politické kultury, jako je např. národní identita, postoj vůči sobě jako účastníku, postoj ke spoluobčanům, postoj a očekávání vzhledem k výstupům vládní politiky, znalosti o procesu politického rozhodování a postoje k němu. Dahl [1966] se soustřeďuje na orientace vůči politickému systému jako celku, na postoje ke kooperaci, k jednotlivci a k lidem obecně, na orientace související s řešením problémů, ať už pragmatických, nebo ideologických.

⁶) Almond cituje v této souvislosti Lederera, Arendtovou, Kornhausera a Fromma.

⁷) Jako příklad pluralistické teorie uvádí Almond *Pět podmínek úspěchu demokratické metody* Josepha Schumpetera [1942]. (1) Demokratická politika potřebuje vycvičené profesionální politiky (nejen charakterní a inteligentní, ale i zdatné ve vyjednávání, vytváření koalic, vedení volební kampaně atp.); (2) Politický proces nemá být zahlcen množstvím projektů a programů, tj. rozsah vlády má být omezen; (3) Musí existovat profesionální byrokracie, aby zajistila kontinuitu a odbornost legislativních a administrativních procesů, tj. byrokratický profesionalismus má být silný a důvěryhodný, aby mohl instruovat politiky; (4) Má existovat demokratická sebekontrola, jde o doménu toho, čemu se říká politická kultura: všichni – vláda, opozice, poslanci, voliči – musí respektovat politickou dělbu práce; opozice má povinnost oponovat, ale musí odolat pokušení svrhnout či ohrozit vládu vždycky, když to jen trochu jde; voliči musí respektovat dělbu práce mezi sebou a zvolenými, nesmějí snadno ztrácet důvěru mezi volbami a musí respektovat fakt, že když si jednou někoho zvolili, pak politická akce je jeho byznys; (5) Tolerance různých přesvědčení a mínění, tj. všechny smysluplné zájmy mají být prakticky ve vzájemné shodě a oddány nejen zemi, ale i strukturálním principům existující společnosti. Těchto pět podmínek vychází z analýzy Anglie a USA, ale také Německa, Itálie a Francie, při hledání odpovědi na otázku, proč se demokracie zachovala u prvních zemí a zkolabovala na evropském kontinentu.

Ani marxistická sociologie východní Evropy nezůstala nezasažena proudem zájmu o rozvíjení konceptu a výzkum politické kultury v 60. letech. Wiatr [1980] připomíná dva autory, jejichž práce se zabývá problematikou politické kultury, v jejichž textech je koncept považován za legitimní prvek v terminologii marxistické společenské vědy: Burlatski [1970] v SSSR a Markiewicz [1972] v Polsku. Každý z nich vymezuje termín po svém; neliší se však navzájem a příliš ani od Almondova vymezení v *Civic Culture*, jak je analyzoval Wiatr. Wiatr sám vypracoval definici politické kultury: [Wiatr 1973: 367] „je to komplex postojů, hodnot a vzorců chování existujících v dané společnosti; souvisejí se vzájemnými vztahy moci (státu) a občana a zahrnují tyto kategorie: znalost politiky, hodnocení politických jevů, emotivní aspekt politických postojů a vzorce politického chování.“ Pokud jde o empirický výzkum politické kultury v socialistických zemích, Wiatr [1980: 106] rekapituluje: „Jenom v některých zemích východní Evropy, za zmínku stojí Polsko a Jugoslávie, kde byly nějaké výzkumy realizovány a výsledky, týkající se vybraných aspektů politické kultury byly publikovány.“ Připomíná také rozsáhlý mezinárodní projekt ze 60. let *Hodnoty a aktivní komunita*,⁸ na němž participovalo Polsko, Indie, USA a Jugoslávie a který nebyl zaměřen exkluzivně na politickou kulturu, nicméně je považován „za příspěvek ke komparativnímu výzkumu politické kultury elit“.⁹

Aktuálnost pojmu politická kultura

Z předcházejícího se zdá, že lze připustit názor: politická kultura se dostává do centra pozornosti vždy znovu, když dochází ve společnosti k radikálním změnám politického systému, k utvoření nových politických institucí, které mají garantovat prosazení nových norem a působí na změnu politické kultury tak, aby se stala kongruentní s novou politickou strukturou. V průběhu posledních tří dekad se závažnost pojmu politická kultura, resp. občanská kultura, prosazovala v souvislosti s nově vznikajícími a zanikajícími demokraciemi, v poslední době v souvislosti s pádem komunistických režimů ve střední a východní Evropě.

S. M. Lipset v Adrese americké sociologické společnosti „The Social Requisites of Democracy Revisited“ [Lipset 1994] zmiňuje obtíže, které provázejí pohyb společnosti k demokracii. Připomíná, že demokracie vyžaduje podpůrnou politickou kulturu, v níž občané i elity akceptují principy demokratické společnosti, kde „...Silná občanská

⁸) Za zmíněným projektem *Hodnoty...* (Values and Active Community) stojí především jména Adam Przeworski a Henri Teune.

⁹) Na rozdíl od studie *Civic Culture*, která byla orientována na národní populaci, studie *Values...* měla jako jednotku komunitu, která byla v jednotlivých zúčastněných státech specifikována jako taková územně administrativní jednotka, aby byly zajištěny nároky komparace. Byly empiricky šetřeny dvě populace; jednak soubor občanů vymezené jednotky (okres, komuna, municipalita) přičemž bylo uplatněno dotazníkové šetření a statistické metody analýzy dat, jednak soubor lidí zastávajících v té době významné funkce ve společenském životě dané komunity – lokální elity, kde byly uplatněny i metody další. Kombinace různých zdrojů informace a různých metod představovala metodologický problém. Na druhé straně umožňovala hledat odpovědi i jinde než jenom ve studiu postojů. Wiatr [1980: 110] k tomu říká: „Vzniklo tak mnoho, ne úplně vyřešených problémů, jako např. oprávněnost interpretace rozdílů v aktivitě mezi jednotlivými komunitami na základě charakteristiky elit, jejich hodnot apod., aniž by byly současně studovány postoje obecného lidu a faktické chování elit. Krátce, projekt *Values...* se podujal ambicióznějšího (než *Civic Culture*) metodologického úkolu, ale zaplatil za to vysokou cenu tím, že zůstala řada metodologických a teoretických problémů nevyřešena.“

společnost – existence množství prostředkujících institucí včetně skupin, médií a sítí, které nezávisle operují mezi jednotlivci a státem, povzbuzuje stabilní systém. (...) Skupiny občanů musí být základem a zdrojem podpory institucionalizovaným politickým stranám, které jsou nezbytnou podmínkou – také součástí definice – moderní demokracie.“ Ovšem takové normy se ve společnosti neprosadí ze dne na den. Lipset cituje Huntingtona [1991]: ze 32 ve světě fungujících demokracií se v roce 1958 do poloviny let 70. vrátila k autoritářskému systému jedna třetina. S. M. Lipset vyjadřuje pochyby o demokratické budoucnosti postkomunistických zemí. Domnívá se, na základě dat a dostupných informací, že právě tento typ politické kultury – občanská kultura – v těchto zemích chybí nebo je jen slabě zastoupen.

Koncepty obsažené ve studii *Civic Culture* a dalších pracích pojednávajících toto téma sleduje Putnamova studie *Making Democracy Work* z roku 1993 [Putnam 1993].¹⁰ Referuje o 20 let trvajícím výzkumu regionálních vlád v Itálii. Původně byl celý výzkum zaměřen na kontinuitu a změnu regionální politiky. Později, když byly zjištěny velké rozdíly v úspěšnosti různých regionálních vlád, se pozornost stočila na jejich srovnání a z toho vyplývající fakt, že rozdíly mezi regiony mají hluboké historické kořeny. Pojmy občanská kultura, sociální kapitál, normy vzájemnosti a sítě občanské angažovanosti či účasti se staly vysvětlujícími proměnnými úspěchu či neúspěchu regionálních vlád.¹¹

Sítě občanské účasti jsou základní formou sociálního kapitálu [Putnam 1993: 173 an.]. Čím hustší je síť těchto vztahů v komunitě, tím je pravděpodobnější, že občané budou schopni kooperovat. Neboť tyto sítě usnadňují komunikaci a zlepšují toky informací o důvěryhodnosti jednotlivců. Důvěra a spolupráce závisí na spolehlivé informaci o minulém chování a současných zájmech potenciálních partnerů. Putnam dovozuje a posléze dokládá empirickým materiálem: kde v historii existovaly úspěšné formy spolupráce v komunitě, je na co navázat, semínka důvěry jsou zaseta. Zatímco v klientelistické společnosti, s převažujícími vertikálními toky a nesymetrickými závazky, jsou skupiny s horizontálními vazbami a solidarita podryty. Putnamova studie zkoumala sílu a mocnost institucionální reformy jako strategie politické změny a tlaky, zábrany, které jí klade sociální kontext. Studie ukázala, že tam, kde byla politická kultura charakterizována normami vzájemnosti a sítě společenské angažovanosti ztělesněny v různých organizacích s převažující horizontální vazbou, tyto horizontální občanské vazby pojistily zvýšení

¹⁰) Z dalšího je jisté zřejmé, že toto navazování se neděje tak, jak se lze dočíst v kritické recenzi G. Therborna (*Contemporary Sociology* 1995, s. 350) knihy L. Diamonda [1993] o politické kultuře a demokracii v rozvojových zemích: „Je to kniha ke cti a paměti starých dobrých časů před marxismem a *rational choice*, kdy modernita byla synonymem pro USA a kdy centrum Civic Culture bylo na Main Street“. Therborn totiž autorovi recenzované knihy zazlívá, že ponechal stranou to, kde se politická kultura projevuje v konkrétních kontextech, jako v politické rétorice, volební kampani, při politickém rozhodování, při implementaci politických rozhodnutí, ale i v interakci elit, ve vztazích státních aparátů, ve vztazích mezi státními úředníky nebo politiky a občany.

¹¹) Pojmu sociální kapitál rozumíme jako J. S. Coleman [1990: 302 an.]: jde o specifickou vlastnost struktury vztahů mezi lidmi; neleží ani v lidech, ani ve fyzických implementech produkce, narozdíl od lidského a fyzického kapitálu. „Sociální kapitál se vytváří, jestliže se vztahy mezi lidmi mění takovým způsobem, který usnadňuje jednání“. Není soukromým vlastnictvím žádné osoby, která z něj profituje, je nezcižitelný. Platí o něm, že faktory, které činí jednotlivce méně závislým na ostatních, jako např. blahobyt nebo masivní oficiální zdroje podpory, sociální kapitál deprivují. Na druhé straně je posilován častým využíváním.

úrovně institucionálního výkonu a ekonomiky. Stát a trh je uvažován jako alternativa pro řešení sociálních problémů, ale studie naznačuje, že stát i trh působí mnohem efektivněji v občanském prostředí; charakteristikou občanského prostředí je, že jeho stopy vedou do historie společnosti.¹² Putnamova pochybnost o trvalosti demokratického vývoje v postkomunistických zemích, vyslovená na konci jeho studie, čerpá z výše uvedených úvah a závěrů, v nichž sociální kapitál v pojmech jako důvěra, normy vzájemnosti a sítě občanské angažovanosti jsou klíčovými slovy pro „sociální kontext a historii“ [Putnam 1993: 183]: „Mnoho postkomunistických zemí mělo chudé občanské tradice ještě před příchodem komunismu a totalitní vláda zneužila i tento rozsah sociálního kapitálu...“

Ucelenou studií politické kultury v postkomunistických zemích je Schöpflinův příspěvek [Schöpflin 1993] o kultuře a identitě v postkomunistické Evropě. Úvahy a závěry příspěvku jednak dovozují vrstvení a změny politické kultury ve vzájemné závislosti s působením existujících politických režimů a jejich změn, jednak ústí v explicitní deskripci vzorců politické kultury, které vertikálně, a podle jeho mínění hluboce, rozdělují populaci jednotlivých postkomunistických států do tří kategorií s velice různými aspiracemi, omezenou komunikací mezi sebou a povážlivými vzájemnými nedorozuměními až antagonismy. Jsou popsány takto:

1. Tradiční společnost je popsána jako venkovská společnost, jejíž hodnoty přežily komunistickou modernizaci. Hodnoty jsou silně kolektivistické, hierarchické, antiintelektuální; k politice je nedůvěra na jedné straně, na druhé straně je společnost přístupná manipulaci populistickou demagogií. Veřejná kontrola moci není normou, ale existuje široké pole iluzí o tom, k čemu všemu je moc dobrá. Nízká úroveň politické gramotnosti vede k povýšení role státu a do závislosti na něm. Tradiční společnost těžce zápasí s komplexitou industriálního života, lidé jsou tlačeni do jednostranného vztahu s nepochopitelným státem a do podřízenosti etatismu. Komunistická industrializace je jediná poznaná a (tudíž splývá s obecným procesem industrializace) zanechává nepřátelství a nedůvěru vůči městu.¹³
2. Druhým segmentem je společnost vzniklá až za komunismu a utvářená komunistickým režimem, která si uchovává jako svůj nejvýraznější rys pozitivní postoj k závislosti na státu. Stát je i nadále považován za nejlepšího garanta osobního i kolektivního dobra. Komunistický systém, i když ne zcela perfektní, byl zdrojem společenského postavení, úspěchu, identity lidí. Na rozdíl od tradičního segmentu společnosti ak-

¹²) Je třeba mít na paměti a respektovat tvrzení, jako je A. Goldsmithovo [1994] „nelze najít rozhodný vztah mezi typem politického systému a ekonomickým rozvojem“. Liberální hypotéza o tom, že demokracie podporuje ekonomický rozvoj a autoritativní režim ne, není verifikována; demokratizace nemusí významně zlepšit ekonomické podmínky, ani je nemusí významně poškodit. Podle Goldsmitha má politická změna v jakémkoliv směru málo závislý ekonomický efekt, ať pozitivní, nebo negativní a rozvoj politické a občanské svobody je zanedbatelným faktorem klimatu vhodného pro obchod a průmysl; „hodnota demokratizace je v ní samotná a ne proto, že by to byl nástroj ekonomického vylepšení“.

¹³) O českých zemích říká Schöpflin [1993: 29]: „Absorpce rolnictva do průmyslu se tady odehrála daleko dřív (než v Polsku např.), když začala již před 1. světovou válkou, avšak dala české industrializaci zvláštní povahu; byly vytvořeny společenské útvary, izolované od řady technologických a ekonomických procesů, jež mohly založit postoje příznivější a uvolněnější vůči mobilitě a změně.“ Česká dělnická třída tak byla prostoupěna konzervativními hodnotami hierarchie a nehybnosti – cituje Rupnika.

ceptoval druhý segment modernizaci jako industrializaci a za nejefektivnější nástroj tohoto procesu považuje stát. Také byrokracie a transformace shora je považována za nejrozumnější způsob změny. Nižší vrstvy tohoto segmentu se obávají o svoji bezpečnost, velmi často proto, že jejich kvalifikace neodpovídá nárokům současného trhu práce a zajištění své bezpečnosti spojují úzce se státem. V segmentu je široká vrstva intelektuálů, vděčících za své postavení komunistickému režimu, identifikujících se Západem a považujících se za Evropany. Mají administrativní a politickou zkušenost z minulého režimu a sebedůvěru, která tuto zkušenost provází. Vyšší vrstva, bývalá nomenklatura, proměnila svoji politickou moc na moc ekonomickou nebo konvertovala k nacionalismu pro uchování politické moci.

3. Třetí je občanský segment, liberální společnost, která akceptuje hodnoty politické a ekonomické soutěže. Je otevřená novým idejím, trhu, iniciativě, risku, technologickým změnám. Je přístupná poznání, že flexibilní politický systém založený na kompromisu, je ten, který nejlépe zajišťuje jejich zájmy. O tomto segmentu říká Schöpflin [1993: 33], že ve střední a východní Evropě nikdy nebyl moc silný.

Celá tato koncepce tří segmentů s různou politickou kulturou nemá za sebou nějaký empirický výzkum, který by dovolil odhadnout, jak rozsáhlé jsou jednotlivé segmenty v jednotlivých státech. Ale pokud jde o ustavení fungující demokracie, považuje Schöpflin za rozhodující velikost druhého a třetího segmentu. Jakousi aliancí mezi etatismem jednoho a liberalismem druhého segmentu považuje za možnou a současně za bázi, na níž by se mohla vyvinout občanská společnost.¹⁴ Nelze také přehlédnout zjednodušení v deskripci „tradiční společnosti“, které je založeno v různorodosti vývoje středo- a východoevropského prostoru před tím, než byl pohlcen komunistickým režimem. Schöpflinova deskripce jednotlivých segmentů není lehce adaptovatelná pro využití v empirickém šetření. Avšak v jeho studiu vlivu komunismu na masu lidí se dá najít vysvětlení geneze některých postojů, které jsou pozorovatelné v současnosti. Týká se to např. postojů k institucím, postojů netrpělivosti a radikalismu vůči ekonomickému zlepšení, konspiračního vědomí, nacionalismu.¹⁵

Na empirickém výzkumu je založena také většina příspěvků v knize o politické kultuře střední a východní Evropy [Meyer 1993], i když ne právě příspěvky české: příspěvek Jindřicha Fibicha [1993] není založen na empirickém výzkumu a příspěvek L. Brokla a Z. Mansfeldové [1993] se týká politické kultury jen vzdáleně. Ale příspěvek M. Marodyové [1993] o Polsku, který má v sobě potenci srovnání např. s prostorem České republiky vzhledem ke společnému dědictví komunistického režimu, dokumentuje úvahy

¹⁴) Pro české země má Schöpflin i zde poněkud jiné poselství kvůli „trochu jiné politické konstelaci“ (ODS zvolena na jasné protřžní orientaci, povaha tradiční společnosti je spíše industriální než agrární). Na druhé straně „mnoho procesů ještě nedosáhlo v českých zemích vyšší úrovně, a tak není jasné, jak budou různé segmenty společnosti reagovat.“

¹⁵) Uveďme pár vět o postoji k institucím [Schöpflin 1993: 26-27]: komunistické instituce byly považovány za neautentické; odsud přetrvává postoj, v němž jsou instituce považovány za podvodné a za nástroj, kterým elita manipuluje lidmi. Porozumění institucím, jako stabilizujícímu prvku, který pomáhá redukovat svévoli a chrání moc před jejím nakupením v rukou minority, v postkomunistických společnostech velice chybí. Důsledkem je, že osobní vztahy jsou viděny jako mnohem více autentické než vztahy institucionální. V takové situaci jenom personální loajalita dává smysl mocenským tokům a politickým interakcím. Je však zřejmé, že v komplexní společnosti nestačí personální loajalita vysvětlit realitu, což nutí lidi uchylovat se ke „konspiračním teoriím“.

příklady výsledků empirického výzkumu realizovaného na reprezentativním souboru respondentů. Autorka se vzdává otázek „Jak daleko jsme od komunismu?“ nebo „Jak daleko jsme pokročili k liberální demokracii?“ a ptá se „Co se skutečně děje?“, neboť další směr transformace v Polsku silně závisí na politickém chování lidí, tedy opět na politické kultuře občanů.

Lipsetova a Schöpflinova studie využívají koncept politické kultury, aby kolem něj uspořádali i vysvětlili data a informace o postkomunistických společnostech, data a informace získané z různorodých informačních zdrojů, o nichž se ve studiích nijak podrobně nezmiňují. Na základě těchto informací a z toho, co je o pojmu politická kultura známo, pak odhadují situaci v postkomunistických společnostech a její možný vývoj. Takovéto studie nejsou vystavěny tak, aby v nich pojem politická kultura sehrál úlohu analytického nástroje. Putnamova studie je empirickou prací a pojem politická kultura v ní hraje závažnou roli, a stejně jako občanská kultura je klíčovým pojmem úspěšného fungování demokratických institucí. Občanská kultura u Putnama se však neváže na Almond-Verbovu pojem kongruence politické kultury a politické struktury, ale spíše se orientuje na pojmy, zahrnující nepolitické postoje a jejich genezi v historii. Je vůbec otázka, jestli analytický koncept politické kultury a jeho operacionalizaci, jak byly založeny v pracích Almonda, Verby a Pye v 60. letech, lze a případně s jakými obtížemi využít dnes.

Pojem politická kultura v některých studiích české společnosti

Víme z příspěvku J. Wiatra [1980], že empirický výzkum politické kultury v socialistických zemích byl skrovný. Zmiňuje jenom Polsko, Jugoslávii v souvislosti s rozsáhlou komparativní a zde již zmíněnou studií *Values...* Almond [1980] připomíná studii politické kultury v sedmi komunistických zemích, tentokrát včetně Československa [Brown, Gray 1977]. Avšak na rozdíl od studie *Values...*, která byla empirickým šetřením, tato studie referuje k literatuře popisující vzorce politické kultury a která je někdy teoretická, jindy odkazuje na nějaký empirický výzkum.¹⁶

Pod heslem politická kultura (s výhradou poznámky 16) tedy nebyl v Československu realizován žádný empirický výzkum, přestože to byl legitimní pojem marxistické sociologie. Pravděpodobně bychom sestavili nějakou charakteristiku na základě výzkumů hodnot, které se už jistě v 80. letech realizovaly v různých vrstvách a skupinách společnosti, určitě mládeže. Znamenalo by to vlastně sekundární analýzu těchto výzkumů, podobně jako ji podnikl Slejška [1995], ovšem s jasnou představou, jaké indikátory a čeho hledáme. Bylo by možné také využít jiných zdrojů evidence, než jsou dotazníková šetření, s podstatně větší námahou a ne tak přesvědčivými výsledky.

Po změně režimu v roce 1989 byl pod heslem politická kultura realizován v Sociologickém ústavu AV ČR první empirický výzkum, podpořený grantem GA ČR v letech 1993-95 – *Politická kultura lokálních společenství*. Jak je z názvu patrné, projekt byl zaměřen na lokální společenství. Konkrétně na populaci tří měst – občany a elity, a na in-

¹⁶) S radostí uvádím pro mne novou informaci dr. L. Brokla o jeho osobní zkušenosti: Československo na rozsáhlé komparativní studii, kterou připomíná Almond, participovalo. V roce 1968 Verba navštívil Prahu, aby osobně zajistil spolupráci českých sociologů. Pětičlenný tým tehdejšího Sociologického ústavu, po specifikaci záměru na Brači s americkým týmem vedeným Verbou, Pyem a Triskou ze Stanford University, připravoval terénní výzkum. Po okupaci však tým, a vůbec Československo od projektu muselo odstoupit.

stituce veřejné správy a lokální politiky. O jejich vzájemných vztazích a kategoriích pro ně relevantních, jak jsou vyjádřeny ve vymezeních Almonda, Verby a Wiatra, byla získána empirická data. Ovšem tento projekt nebyl budován jako replika studie *Civic Culture* v lokalitách a výzkumné schéma současného projektu tuto studii nesledovalo. Základní otázka se ptá na to, jaké jsou vzorce politické kultury občanů a elit ve vybrané lokalitě, vysvětlení jejich podobností a rozdílů se hledá mezi sociologickými představami. Pluralitou metod a zdrojů informace se tento projekt podobá studii *Values...* a přes jejich časový odstup, se potýká s podobnými metodologickými i teoretickými problémy.

Avšak není to první empirický výzkum, který do této oblasti zasáhl. V letech 1991-92 byl uskutečněn projekt *Lokální demokracie a inovace*, mezinárodní srovnávací projekt, který byl v určitých partiích příspěvkem ke studiu politické kultury v transformujících se postkomunistických zemích [Baldersheim et al. 1996; Hanšpach 1992; Heřmanová, Vajdová 1991; Hubáček 1991, 1993; Illner 1991; Heřmanová, Illner, Vajdová 1992]. Rovněž další výzkumy, empirická šetření na reprezentativních souborech občanů ČR, které se dotazovaly na postoje k lokální politice a k lokálním politickým institucím, lze považovat za příspěvky k deskripci některých prvků politické kultury [Hanšpach, Kostecký, Vajdová 1993; Vajdová 1992, 1994, 1995].¹⁷

Za pozoruhodný lze považovat příspěvek kolegů psychologů k poznání politické kultury české postkomunistické společnosti [Feierabend et al. 1993]. Empirický výzkum politické kultury skupiny českých a amerických studentů vychází důsledně z analytického konceptu studie *Civic Culture*. (Tímto je dána odpověď na otázku ze závěru předchozí kapitoly.) Data, získaná rozsáhlým dotazníkem ke zjištění postojů, byla zpracována Q-faktorovou analýzou, která k sobě sdružuje případy podle blízkosti postojů. Výsledky jsou zajímavé především v prvním faktoru, který má zcela odlišné charakteristiky ve skupině amerických studentů a ve skupině studentů českých.¹⁸ V závěru studie říkají autoři [Ibid.: 295]: „Češi jsou daleko více ‚subjekt‘ a méně ‚odcizení‘ než jejich američtí vrstevníci. V tomto smyslu jsou vzorce občanské kultury obou skupin přesným opakem.“ Dále autoři interpretují výsledky v tom smyslu, že v nich nelze najít podporu strachu z katastrofických důsledků komunistického dědictví pro českou občanskou kulturu, jak se vyskytuje u tolika autorů.

Pokusili jsme se využít dostupnou literaturu týkající se konceptu politické kultury a udělat si jasno, v jakých situacích je tento koncept aktuální, z jakých prvků se skládá a jak je adaptován pro empirický výzkum. Je zřejmé, že od doby studie *Civic Culture* doznal koncept významného rozpracování, ať už v pracích spíše teoretických, nebo v empirických výzkumech. A jak naznačují výsledky současných studií, je třeba respektovat

¹⁷) Máme na mysli konkrétně projekty: LD & I také pod jménem *Sociologické aspekty lokální demokracie*, 1991-92, finančně podpořen NORAS a grantem ČSAV; *Místní správa a samospráva*, 1992, grant MV; *Postoje k životnímu prostředí a k místní politice*, ISSP 1993; a konečně současný projekt *Politická kultura lokálních společností*, 1993-95, grant GA ČR. Základní výsledky byly publikovány jako *Data & Fakta*, příspěvky do odborných časopisů, knih, které většinou teprve vyjdou. Otevřeně řečeno, politická kultura čeká na své shrnutí v knize. Naštěstí realita označená tímto pojmem je dlouhodobý proces, jehož poznání má nečasový význam.

¹⁸) Ve výzkumu jde o skupiny vysokoškolských studentů, 35 z Karlovy university, 39 na San Diego State University, obojí studenti humanitních věd. V průběhu času byl výzkum rozšířen o další komparativní soubory studentů [Feierabend 1996].

poznání, že vzorce politické kultury se utvářejí v konkrétním prostředí určité pospolitosti a její časové kontinuitě s kořeny hluboko v historii.

ZDENKA VAJDOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR. Zabývá se sociologickými aspekty lokální politiky, místní správy a samosprávy, sociálními změnami v lokálním společenství. Politická kultura lokálního společenství bylo téma jejího posledního projektu.

Literatura

- Almond, G. A. 1980. „The Intellectual History of the Civic Culture Concept.“ In *The Civic Culture Revisited*, ed. by G. A. Almond and S. Verba. Boston: Little Brown and Co.
- Almond, G. A., S. Verba 1963. *The Civic Culture*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Baldersheim, H., M. Illner, A. Offerdal, L. Rose, P. Swianiewicz (eds.) 1996. *Local Democracy and the Process of Transformation in East-Central Europe*. Boulder, CO: Westview Press.
- Brokl, L., Z. Mansfeldová 1993. „Die Wahlen in der CSFR 1992“. In *Die Politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*, hg. von G. Meyer. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Brown, A., J. Gray 1977. *Political Culture and Political Change in Communist States*. New York: Holmes and Meier.
- Burlatskii, F. M. 1970. *Lenin, gosudarstvo, politika*. Moskva: Nauka.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundation of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dahl, R. A. 1966. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Diamond, L. 1993. *Political Culture and Developing Countries*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Elias, N. 1978. *What is Sociology?* London: Hutchinson & Co.
- Feierabend, I. K., C. R. Hofstetter, C. J. Huie, M. Klicperova, D. Lautenschlager 1993. „Democracy, Civic Culture, and the Post-Communist Condition in the Czech Republic: A Pilot Study Using Q-Methodology“. In *The Legacy of the Past as a Factor of the Transformation Process in Postcommunist Countries of Central Europe*, ed. by V. Dvořáková, E. Voráček. Praha: VŠE.
- Feierabend, I., K., Hofstetter, M. Klicperova, B. Synak and C. Beres 1966. „Democracy, Civic Culture and Czech, Polish, Hungarian, and American Students: A Q-Factor Analytic Assessment.“ Prepared for Presentation at Annual Meeting of the Western Political Science Association, Cathedral Hill Hotel, San Francisco, March 14-16, 1966.
- Fibich, J. 1993. „Grundlagen der politische Kultur in der postsozialistischen Tschechoslowakei“. In *Die Politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*, hg. von G. Meyer. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Goldsmith, A. 1994. „Political Freedom and the Business Climate: Outlook for Development in Newly Democratizing States.“ *Social Science Quarterly* 75: 115-124.
- Hanšpach, D. 1992. „Sociální a politický profil místních politiků.“ *Data & Fakta* 16. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hanšpach, D., T. Kostecký, Z. Vajdová, 1993. „Local Government in the Czech Republic.“ Podkladová studie projektu Evropa 2000. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Heřmanová, E., Z. Vajdová 1991. „Transformation of Political Parties in Small Czech municipalities.“ In *Event and Changes*, ed. by G. Péteri. Budapest: LD & I Foundation.
- Heřmanová, E., M. Illner, Z. Vajdová, 1992. „Politické jaro 1990 na venkově a v malém městě.“ *Sociologický časopis* 28: 369-385.
- Hubáček, O. 1991. „The Parliamentary and the Municipal Elections Seen from the Local Level“. In *Event and Changes*, ed. by G. Péteri. Budapest: LD & I Foundation.

- Hubáček, O. 1993. „Attitudes of Czech and Slovak Local Elite towards the Transformation of Society.“ *Czech Sociological Review* 1: 111-114.
- Huntington, S. 1991. *The third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK: University of Oklahoma.
- Illner, M. 1991. „First Steps toward Local Democracy – the Election Year 1990 in a Czech Municipality“. In *Event and Changes*, ed. by G. Péteri. Budapest: LD & I Foundation.
- Lipset, S. M. 1994. „The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address“. *American Sociological Review* 59: 1-22.
- Markiewicz, W. 1972. *Socjologia a służba społeczna*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Marody, M. 1993. „Poland – A Society at the crossroads.“ In *Die Politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*, hg. von G. Meyer. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Meyer, G. (Hg.) 1993. *Die Politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pye, L., S. Verba 1966. *Political Culture and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schumpeter, J. A. 1942. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper & Row.
- Slejška, D. 1995. *Hodnotové faktory v současných společenských změnách*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. Nепublikováno.
- Schöpflin, G. 1993. „Culture and Identity in Post-Communist Europe“. In *Development in East European Politics*, ed. by S. White, J. Batt and P. Lewis. London: Mac Millan.
- Vajdová, Z. 1992. „Efektivita výkonných orgánů a jejich schopnost spolupracovat.“ *Data & Fakta* 17. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vajdová, Z. 1994. „Postoje k místní politice.“ *Data & Fakta* č. 3. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vajdová, Z. 1995. „Postoje k lokální politice.“ *Data & Fakta* č. 9. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Wiatr, J. 1973. *Spoleczeństwo*. Warszawa: PWN.
- Wiatr, J. 1980. „The Civic Culture from a Marxist-Sociological Perspective“. In *The Civic Culture Revisited*, ed. by G. A. Almond and S. Verba. Boston: Little Brown and Co.

Summary

This overview study mediates some selected studies fundamental to the understanding of the term „political culture“ and its use as an analytical tool in social research. It intends to inform on the classical, contemporary as well as political and cultural studies and on the first (after a twenty year break) empirical researches on the Czech society political culture.

The first part of the text deals with the classical work in this field – the *Civic Culture*, 1963 and the *Civic Culture Revisited*, 1980 by Almond and Verba. Their concept of political culture, as it is developed in the first study is described, for empirical purposes, in great detail: „pure“ types of political culture – parochial, subject and participative, and civic culture as a balanced complex of attitudes and orientations which are characteristic of the individual „pure“ types. The text is not involved in the discussion about whether the Civic Culture study establishes causal relations between culture and structure – the first inducing the second. It underlines however social situations as they are reflected in humanities through political culture as an organising and explicative concept – the collapse of some democratic European nations in the 30's, a totalitarian movement increasing after the WWII and the collapse of communist regimes in Europe in 90's.

The second part presents some contemporary studies illustrating the conditions of stabile democracy, the context of democratic institutions functioning and the political culture. Putnam's empirical study on regional government in Italy; Lipset's and Schöpflin's considerations on the durability of social changes in post-communist countries and on political culture patterns in these countries are particularly apposite.

The third part of the text is devoted to the empirical research of the Czech society political culture. It echoes the elimination of Czechoslovakia from the large comparative project, initiated by Almond and Verba, after 1968 thus ending the political culture research which had hardly started two decades ago. It introduces the first research in the field after 1990 which was undertaken by the Institute of Sociology: *Local Democracy and Innovation*, international comparative project and *Political Culture of Local Communities*, case study. Moreover, it displays the noteworthy comparative psychological study of political culture by Czech, American, Polish and Hungarian students.

KRITICKÝ SBORNÍK

literatura ✠ jazyk ✠ filosofie

ROČNÍK XVI

elitní časopis pro každého
kdo rád přemýšlí

1996/1997

Z obsahu 1. čísla (léto '96)

Hledá se poesie
Petr Fidelius

Strukturalismus v moderní lingvistice
Ernst A. Cassirer

Etické kořeny rozmluvy
Zdeněk Pinc

Katastrofa jako téma, technika a způsob šíření výtvarného projevu
Bohuslav Blažek

On, poslední křesťan
Michael Špirit

Vašíčkova cesta do hlubin časů (minulých)
Martin Hybler

Janouškovy nové šaty
Petr Fidelius

Z BIBLIOGRAFIE SAMIZDATU
Článekový rejstřík časopisu Obsah (3. část)

KRITICKÝ SBORNÍK vychází čtyřikrát ročně
Cena jednotlivých čísel 49 Kč, roční předplatné 180 Kč
Veškeré objednávky přijímá VESMÍR, 111 42 Praha 1, Národní 3